

KATTAQO'RG'ON TARIXI BUXORO AMIRLIGIDAN ROSSIYA IMPERIYASIGACHA

Kenjayev Nurolim Jumanazarovich

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti (PhD)*

Annotatsiya: XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda siyosiy-ma'muriy holat keskin o'zgarishlarga duch keldi. Ayniqsa, 1860–1870-yillarda Rossiya imperiyasining Turkistondagi ekspansiyasi, bosqinchilik va mustamlakachilik siyosati hududiy tuzilmalarda tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Shu jarayonlar doirasida Buxoro amirligining sobiq hududlaridan biri bo'lgan Kattaqo'rg'on va atrofidagi yerlar ham Rossiya imperiyasining ma'muriy jihatdan qayta tashkil etilishiga uchradi. Ushbu maqolada Kattaqo'rg'on uyezdini okrugining tashkil etilishi, ularning ma'muriy-hududiy o'zgarishlari, demografik ahamiyati va imperiya siyosatidagi roli ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar. A.Vamberi, etikdo'zlar shahri, 1868-yil 18-may, Zirabuloq jangidagi mag'lubiyat, muvaqqat qoidalar, amlolik, volost, oqsoqollik, bo'lim, uyezd, tuman.

Аннотация: В конце XIX – начале XX веков политико-административная ситуация в Средней Азии претерпела кардинальные изменения. В частности, в 1860–1870-х годах экспансия Российской империи в Туркестан, её завоевательная и колонизаторская политика привели к коренным изменениям территориального устройства. В рамках этих процессов Каттакурган и прилегающие к нему земли, входившие в состав Бухарского эмирата, также подверглись административной реорганизации Российской империи. В данной статье рассматриваются организация Каттакурганского уезда, его административно-территориальные изменения, демографическое значение и роль в политике империи.

Ключевые слова. А. Вамбери, город сапожников, 18 мая 1868 года, поражение в Зирабулакском сражении, временное положение, сословие, волость, аксакал, отдел, уезд, округ.

Abstract: In the late 19th and early 20th centuries, the political and administrative situation in Central Asia underwent dramatic changes. In particular, in the 1860s and 1870s, the expansion of the Russian Empire in Turkestan, its policies of conquest and colonization led to fundamental changes in territorial structures. As part of these processes, Kattakurgan and the surrounding lands, which were one of the former territories of the Bukhara Emirate, also underwent administrative reorganization of the Russian Empire.

This article examines the organization of the Kattakurgan district, its administrative and territorial changes, demographic significance, and its role in imperial policy.

Keywords. *A. Vamberi, the city of the shoemakers, May 18, 1868, defeat in the Battle of Zirabulak, temporary regulations, estate, volost, aksakal, department, uyezd, district.*

1868-yilda 14 iyun (qadimgi eskizi manbalarda 8 iyun ham ko'rsatiladi) da — Zerabulak jangi yuz berdi. Bu jangda imperiya qo'shinlari — general Konstantin Kaufmann boshchiligidagi — Buxoro armiyasini mag'lub etdi. Ushbu g'alaba Buxoro amirligini Rossiyaga vassallikka majbur etdi. 1868-yil 23 iyunda imzolangan sulh shartnomasiga ko'ra, amirlik Rossiyaga hukmronlik, 500 ming rubl tovon puli to'lash sharti bilan bo'ysundi. Shu bilan birga, bosib olingan hududlar — Samarqand, Kattaqo'rg'on, Jizzax, Xo'jand, O'ratepa kabi shaharlar ham Rossiya ixtiyoriga o'tdi. Shartnoma Buxoro amirligining mustaqilligini amalda tugatdi va imperiyaning Turkistondagi kengayishida yangi bosqichga o'tdi.

1868-yil 28-iyunda — general Kaufmann va rus ma'muriy idoralari tomonidan — “Zarafshon okrugini boshqarish to'g'risidagi muvaqqat qoidalar” qabul qilindi. Bu hujjat yangi bosib olingan hududlarni ma'muriy jihatdan tartiblashga yo'naltirilgan edi.

Shunday qilib, Zarafshon okrugi tashkil etildi. Bu okrugning maqsadi — Rossiya imperiyasi manfaatlari nuqtai nazaridan ma'muriy, harbiy va ishlab chiqarish nazoratini yo'lga qo'yish edi. Zarafshon okrugi tarkibida dastlab ikkita bo'lim — Samarqand bo'limi va Kattaqo'rg'on bo'limi joylashdi. Bu bo'limlarning hududiy chegaralari Buxoro amirligining sobiq bekliliklari asosida belgilandi. Keyinchalik tog'li hududlar uchun alohida boshqaruv shakllari ham joriy qilindi, jumladan tog'li tumanlar boshqaruvi tashkil etildi. Hudud tarixi va ma'muriy tuzilishini tahlil qilganda, quyidagi jihatlar ajralib turadi:

Kattaqo'rg'on — tarixiy jihatdan 17–18-asrlarda amirlik bekliliklaridan biri bo'lib, bugungi shahar maydonida sobit aholiga ega bo'lgan. Masalan, zamonaviy Kattakurgan shahri (hozirgi nomi bilan) 1683–1684-yillarda mahalliy hokimlar tomonidan qal'a sifatida asos solingan.

1868-yildan boshlab, Kattaqo'rg'on bo'limi Zarafshon okrugining g'arbiy qismi bo'lib, Buxoro amirligi bilan chegaradosh hudud bo'ldi.

Bosqindan so'ng ma'muriy tartib yo'lga qo'yildi: soliq, boshqaruv, sud-huquq, harbiy nazorat — bular hammasi ortidan keldi.

1886-yilda qabul qilingan Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi Nizom natijasida Zarafshon okrugi tugatilib, uning o'rnida Samarqand viloyati tashkil qilindi. Ushbu viloyat tarkibiga Kattaqo'rg'on (uyezd), Samarqand, Jizzax va Xo'jand uyezdlari kiritildi.

1897-yilgi rus saltanat davridagi axborotlar bo'yicha, Samarqand viloyatining umumiy aholisi 857 847 kishini tashkil qilgan; viloyat tarkibidagi Kattaqo'rg'on uyezdi va boshqa uyezdlar orqali hududdagi demografik va etnik tarkib qatlamlari shakllangan. Shu bilan birga, Kattaqo'rg'on va atrofidagi hududlar uchun mahalliy boshqaruv organlari (volost, uyezd, jabha) tashkil etilib, hududiy unifikatsiyaga, imperiyaning markaziy boshqaruvi ostida yangi ma'muriy-iqtisodiy tuzilma yaratilgan. Bu jarayon mahalliy amlokliklar va eski beklilik tizimini asta-asta bartaraf etish bilan bog'liq edi.

Rossiya imperiyasi hukmronligiga o'tish bilan hududda nafaqat ma'muriy tuzilma o'zgardi, balki iqtisodiy va ijtimoiy hayot ham sezilarli o'zgarishga uchradi:

Tabiiy resurslar va, xususan, suv resurslari — Zarafshon daryosi oqimi — hudud uchun strategik ahamiyatga ega bo'ldi. Sobiq Buxoro xonligi davrida Zarafshon vodiysi sug'orish uchun keng tarmoqli ariqlar va sug'orish inshootlari bilan ta'minlangan: ma'lumotlarga ko'ra, 43 ta asosiy va 940 ta ikkinchi darajali ariq mavjud bo'lgan, ular orqali keng maydondagi yerlar sug'orilgan.

Rossiya ma'muriy tizimi va savdo-sotiqqa qulay sharoit yaratish siyosati boshlangan. Masalan, rus savdogarlariga amirlik hududlarida savdo imkoniyati yaratilgan, boj stavkalari o'zgartirilgan. Imperia boshqaruv davrida (1890–1900-yillarda) Samarqand viloyatida hunarmandchilik, paxta, quruq meva, chorvachilik, paxta tozalash kabi tarmoqlar rivojlanib borgan. Biroq sanoat asosan sust edi, sanoat korxonalari cheklangan. Hudud aholisining etnik tarkibi ham o'zgarishga yuz tutdi: 1897-yil ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand viloyatidagi aholi tarkibida o'zbek va tojiklar asosiy qismini tashkil etgan, shuningdek ruslar, yahudiylar, tatarlar va boshqa millat vakillari ham yashagan. Shunday qilib, Kattaqo'rg'on bo'limi va atrofidagi hududlar nafaqat ma'muriy jihatdan, balki demografik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ham Rossiya hukmronligiga moslashtirilgan.

Kattaqo'rg'on va Zarafshon okrugining tarixi bir necha jihatdan muhim: Bu hudud Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi kengayishidagi muhim strategik bosqichlardan biri bo'lgan. Kattaqo'rg'on amalda "chegara shahri" — Buxoro amirligi bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi chegara hududi bo'lib xizmat qilgan.

Mahalliy boshqaruv tizimining o'zgartirilishi, milliy boshqaruv uslublarining barbod bo'lishi va imperiya administratsiyasining joriy etilishi — bu regionda yangi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy tartibni o'rnatdi. Bu o'zgarishlar bugungi kunda ham mintaqqa identiteti, hududiy bo'linish va tarixiy meros kontekstida muhim.

Kattaqo'rg'on va Zarafshon vodiysi hududi — suv resurslari, sug'orish tizimi va agrar sektor bilan bog'liq bo'lgani sababli — iqtisodiy jihatdan ham muhim bo'lgan. Rossiya davridagi sug'orish, paxta va boshqa agrar mahsulotlar, hunarmandchilik va savdo-sotiq bu hududni mintaqaviy iqtisodiy markazga aylantirishga yordam bergan. Kattaqo'rg'on bo'limi

va Zarafshon okrugining 1868–1887-yillardagi taraqqiyoti — Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosatining real namunasidir. Buxoro amirligining magʻlubiyati, sulh shartnomasi va Rossiya imperiyasining administrativ qayta tuzilishi hududiy jihatdan tub burilish yaratdi. Kattaqoʻrgʻon — sobiq Buxoro hududida — endi Rossiya imperiyasining Turkistondagi chegaraviy va strategik maskanlaridan biri boʻldi.

Hududning demografik tarkibi, iqtisodiy salohiyati va maʼmuriy tuzilmasi ham yangi imperiya tartibiga moslashtirildi. Bu oʻzgarishlar bugungi kunda ham Kattaqoʻrgʻon va umumiy Zarafshon vodiysi hududining tarixiy, demografik va ijtimoiy jihatdan shakllanishida muhim omil boʻlgan. Shu sababli, Kattaqoʻrgʻon boʻlimining tarixiy — ham Buxoro davri, ham Rossiya imperiyasi davri — evolyutsiyasi Markaziy Osiyoning kolonial, maʼmuriy va hududiy tarixini oʻrganishda ahamiyatli manba hisoblanadi.

XIX asr oxiri — 1868 yildan keyin Samarqand va Kattaqoʻrgʻon hududlari eski Buxoro amirligi ostidan chiqib, Rossiya imperiyasi tarkibiga qoʻshildi.

XX asr boshida, imperiya ichida Samarqand viloyati tarkibi aniq belgilandi — hududiy jihatdan Samarqand, Kattaqoʻrgʻon, Jizzax, Xoʻjand kabi rayon-uyezdlar birlashtirildi.

1917 yilgi Rossiyada siyosiy inqiroz, imperiyaning agʻdarilishi, hamda musulmon maktablari va jamoatlarining siyosiy faolligi — bu holat “Jadidchilik” harakatining kuchayishiga zamin yaratdi. Demak, Kattaqoʻrgʻon va Samarqand bu davrda yangi maʼmuriy va siyosiy sharoitlarga moslashish, shuningdek, ijtimoiy-maʼrifiy yangilanishlarga duch keldi.

Samarqand va uning atrofida XIX asr oxiri — XX asr boshida "jadid" maktablari ochila boshladi. Bu maktablar eski maktab-madrasalardan farq qilib, dunyo bilimlari, zamonaviy fanlar, til-taʼlim — maktab-taʼlim tizimini joriy etishga harakat qilgan. Jadidlar nafaqat taʼlimda, balki matbuotda, teatr va adabiyotda ham faol boʻlgan: 1917 yilgacha Samarqandda jadid tashkilotlari, matbuot nashrlari, drama va teatr guruhlarini paydo boʻldi. Bu harakatlar orqali mahalliy aholi orasida maʼrifat darajasi koʻtarildi, zamonaviy bilim-savod, yangi dunyoqarash — shaxs va jamiyat taraqqiyoti uchun sharoit yaratilgan. Jadidchilik harakati mintaqaning ijtimoiy transformatsiyasida muhim omil boʻlgan.

Shunday qilib, Kattaqoʻrgʻon va Samarqand atrofidagi jamiyat — anʼanaviy diniy-feodal tuzumlardan boshlab, XX asr boshida modern maʼrifat va madaniy yangilanishga qadam qoʻygan.

1900–1910-yillarda qishloq xoʻjaligi — ayniqsa, don yetishtirish (bugʻdoy), va yogʻ-mahsulotlari (paxta emas balki yogʻli ekinlar) yetishtirish asosiy daromad manbai boʻlgan. Shu bilan birga, bu davrda hududdagi sanoat va hunarmandchilik korxonalari asta-asta shakllanib bordi. Masalan, poʻlat, temir yoʻl ustaxonalari, savdo-sanoat infratuzilmalariga urinishlar boʻlgan.

Biroq tabiiy muammolar — masalan, ko‘chmanchi zararkunandalar (lo‘li hasharotlar, pestlar) — va sug‘orish, suv tanqisligi, suv me‘moriy tizimlaridagi eskilik sababli agrar sektor barqaror bo‘lmagan. 1903 yilgi arxiv hisobotlari shuni ko‘rsatadiki, hasharotlar va suv yetishmovchiligi natijasida bug‘doy va paxta hosildorligi tushgan, odamlar muqobil ekinlarga o‘tishga majbur bo‘lgan.

Shu bilan birga, Samarqand rayoni bo‘yicha 1903 yilda 10 dan ortiq rus qishloqlari (ko‘chib kelganlar) vujudga kelgan — ular asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘urgan. Bu, hududda demografik va etnik tarkib ham asta-asta o‘zgarishini anglatadi. 1910-yillarda Kattaqo‘rg‘on va Samarqand hududlari iqtisodiy jihatdan “aralash” — an’anaviy dehqonchilik va yangi sanoat ham, hunarmandchilik va savdo ham mavjud bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy struktura shakllanayotgan edi.

Rossiya imperiyasi davrida (1868 dan boshlab), Samarqandda eski xalqiy madaniy arxitektura (mahallalar, madrasalar, masjidlar) mavjud bo‘lib qolgan, lekin shaharga “yangi” — rus va evropacha — shaharsozlik elementi ham kirib kela boshlagan.

1900–1920-yillar — Kattaqo‘rg‘on va Samarqand hududlari uchun kolonial transformatsiya, modernizatsiya, ma’rifatparvarlik, iqtisodiy va madaniy evolyutsiya davri bo‘ldi. Kattaqo‘rg‘on va uning atrofidagi hududlar — sobiq Buxoro amirligi davridagi beklik, amloklik tizimidan chiqib, Rossiya imperiyasining viloyatlaridan biri sifatida qayta tashkil qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arminiy Vamberi. Puteshestviye po Sredney Azii. Moskva Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN 2003.
2. Hamid Ziyoyev. O‘zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida (XIX asr ikkinchi yarmi — XX asr boshlari) Toshkent. Sharq. 2006
3. O‘zbekiston Markaziy Davlat Arxivi
4. N.A.Abduraximova, F.R.Ergashev. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. “Akademiya” nashriyoti Toshkent. 2002
5. L.N.Sobolev. Geograficheskoye i statisticheskoye svedeniye o Zerafshanskoy okrug s prilozheniyem spiska naselennix mest okrug. Sankt-Peterburg. tip. Imp. Akad. Nauk. 1874
6. T.Axmedov. Zarafshon muzofoti mahkamasi ish yuritish xujjatlari tarixiy manba sifatida. Tarix fanlari falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiya ishi. Samarqand. 2021 yil